

Beata Cieszyńska

Sarmatyzm i sebastianizm w perspektywie iberyjsko-słowiańskiej. Wokół lizbońskiego projektu „Vieira Global”

Postscriptum Polonistyczne nr 1(21), 13-26

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

BEATA CIESZYŃSKA

Centro de Literaturas e Culturas Lusófonas e Europeias
Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa
Lizbona

Sarmatyzm i sebastianizm w perspektywie iberyjsko-słowiańskiej. Wokół lizbońskiego projektu „Vieira Global”

Sarmatism and Sebastianism in Ibero-Slavonic perspective.
A 'Vieira Global' project in Lisbon

Abstract: The article aims at presenting the context of the future edition of Vieira's selected works. The author of the article attempts to outline the historical and cultural horizons of Lusitania and Poland in Vieira's times and discusses the Polish 'issues' in Vieira's writing. The comparative analysis of the two countries is based on national myths (especially the ones of the messianistic character). In order to explain the role of Poland in Vieira's writing, the concept of *Antemurale Christianitatis* has been recalled.

Keywords: Vieira, Skarga, Sebastianism, messianic doctrine

Międzynarodowe studia iberyjsko-słowiańskie
koordynowane przez Uniwersytet Lizboński

Komparatystyka zwrócona ku kontaktom i porównaniom między kulturami iberyjskimi i słowiańskimi zaczęła się intensywniej rozwijać w Portugalii wraz z pojawieniem się właściwej bazy instytucjonalnej, zwłaszcza od momentu powołania Międzynarodowego Stowarzyszenia do Badań Iberyjsko-Słowiańskich „CompaRes” (2007) (www.iberian-slavonic.eu). Powstanie tej instytucji stało się jednym z najtrwalszych efektów międzynarodowej konferencji „Kultury iberyjskie i słowiańskie: kontakty i porównania”, zorganizowanej na Uniwersytecie w Lizbonie w maju 2006 roku zgodnie z eu-

ropejskimi tendencjami do zbliżania odległych od siebie kultur. Wkrótce uformowała się także Grupa Badawcza CLEPUL5 – Interculturalidade Ibero-Eslava, badająca iberyjsko-słowiańskie kontakty w ramach Centrum Naukowego do Badań nad Kulturami i Literaturami Luzofonii oraz Europy na Uniwersytecie w Lizbonie CLEPUL – FLUL (Centro de Literaturas e Culturas Lusófonas e Europeias da Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa) (www.clepul.eu). Kolejnym filarem badań iberyjsko-słowiańskich koordynowanych przez Uniwersytet w Lizbonie stała się Komisja do Komparatystycznych Badań Iberyjsko-Słowiańskich przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów: CISCER-ICS (Commission for Iberian-Slavonic Comparative Research at the International Committee of Slavists). To gremium, działające od 2008 roku (powstało na Kongresie ICS w Ochrydzie), stanowi pomost między komparatystyką iberyjsko-słowiańską i sławistyką. Trzy wskazane instytucje działają w sieci międzynarodowych grup badawczych, które obejmują zwłaszcza kraje iberyjskie, iberoamerykańskie oraz słowiańskie, a także Wielką Brytanię (przede wszystkim Centrum CRSEES, Uniwersytet w Glasgow) oraz Niemcy (Instytut Badań Europejskich, Uniwersytet w Chemnitz). Rozwijają one i promują studia iberyjsko-słowiańskie poprzez organizację serii międzynarodowych konferencji naukowych na Uniwersytecie w Lizbonie: „Iberian and Slavonic Cultures in Contact and Comparison” (centralnych wydarzeń tamtejszych „Tygodni iberyjsko-słowiańskich”) oraz poprzez działalność wydawniczą. Jest to w pierwszej kolejności redakcja międzynarodowego czasopisma naukowego „IberoSlavica” (Yearbook of CompaRes, CLEPUL5 and CISCER-ICS), rocznika pomyślanego jako platforma rozwijająca systematyczny iberyjsko-słowiański dialog, a także koordynacja dwu serii wydawniczych poświęconych studiom oraz tłumaczeniom w perspektywie iberyjsko-słowiańskiej. Są to „Iberian-Slavonic Library” (EN) i „Biblioteca Ibero-Eslava” (PT) – język wybrany jako medium determinuje grupy odbiorców, do których publikacje te są skierowane.

Tematyka tej iberyjsko-słowiańskiej działalności często jest obierana zgodnie z tzw. metodologią koncentryczną, zaadaptowaną przez Centrum Naukowe CLEPUL-FLUL. Zakłada ona korelację projektów podejmowanych w danym roku przez Centrum i jego poszczególne grupy naukowe. Oznacza to, że główny temat kongresu i publikacji wyznaczany na dany rok jest opracowywany zgodnie z metodologiami poszczególnych grup badawczych (których jest 7). Ta strategia nie pozostaje bez wpływu na rozwój badań iberyjsko-słowiańskich, często bowiem determinuje temat corocznej

konferencji oraz towarzyszących jej wydarzeń „Tygodni iberyjsko-słowiańskich” (wystawy, okrągłe stoły, wieczory poezji etc.). W 2018 roku cykl „Iberian and Slavonic Cultures in Contact and Comparison” miał swoją 12 edycję i skupiał się na analizie iberyjsko-słowiańskich mitów batalistycznych stanowiących podstawę refleksji tożsamościowej („Myth of Battles – Sounds of Wars”, Lizbona 8–10.05.2018).

Szczególnym przykładem metodologii koncentrycznej w generowaniu badań iberyjsko-słowiańskich jest uczestnictwo CompaRes, CLEPUL5 oraz CISCRI-ICS w jednym z czołowych projektów kultury portugalskiej ostatnich lat – „Vieira Global”. Objął on przygotowanie trzydziestotomowej edycji dzieł portugalskiego jezuitę z okresu baroku, ojca Antoniego Wieiry, jednego z najważniejszych przedstawicieli portugalskiej myśli mesjanistycznej – sebastianizmu, nazywanego „imperatorem języka portugalskiego”¹. Kolejny etap projektu „Vieira Global” zakłada opracowanie edycji najważniejszych dzieł tegoż autora w różnych językach, aby przybliżyć jego portugalski geniusz innym kulturom. Wybrane do tego projektu translacyjnego języki to: angielski, niemiecki, hiszpański, francuski, serbski, bułgarski, rosyjski, chiński, japoński, hinduski oraz polski².

Artykuł ten ma nakreślić tło planowanej edycji dzieł wybranych Wieiry na dwa sposoby: poprzez zarysowanie horyzontu historyczno-kulturalnego Luzytanii i Rzeczypospolitej czasów Wieiry oraz ukazanie obecności tej ostatniej w refleksji portugalskiego pisarza. Kluczem do analizy porównawczej obu krajów stały się ich mity narodowe, zwłaszcza te promesjanistyczne, natomiast do ukazania roli przypisywanej Polsce³ przez portugalskiego myśliciela pomocna będzie koncepcja chrześcijańskiego przedmurza Europy (*antemurale christianitatis*).

Polskie i portugalskie wybory tożsamościowe – między sarmatyzmem a sebastianizmem

Nazwy narodów, *Rzeczpospolita* dla Polski i *Luzytania* dla Portugalii, nakreślają przestrzeń ideologicznego spotkania analizowanych kultur, które

---

¹ Vieira A., 2014–2016, *Obra Completa*, vol. 1–30, oprac. Franco J.E., Calafate P., Lisboa.

² Polska publikacja najważniejszych pism Wieiry przygotowawana jest przez autorke artykułu.

³ Wieira nie używa nazwy *Rzeczpospolita* tylko *Polonia*.

postrzegaly siebie jako „narody wybrane” w procesie auto/definiowania swej misji w planie teleologicznym chrześcijaństwa i Europy. Obszar dialogu, poza oczywistą i właściwą peryferiom starego kontynentu długą tradycją idei *antemurale christianitatis*, wyznaczają tu po stronie polskiej centralne osadzenie „złotej wolności” w ideologii ziemiańskiej, zaś po stronie portugalskiej imperatyw bycia „światłem narodów” (*Lusitania*). Przywołane kategorie stały się podstawą rodzenia się idei protomesjańskich konstytutywnych dla formacji kulturowej sarmatyzmu oraz kulturowego nurtu sebastianizmu.

W kreśleniu mapy polsko-portugalskich kontaktów jako tła do przygotowania polskiej edycji dzieł o. Antoniego Wieiry pomocne będzie porównanie roli odegranej przez czołowych ideologów obu krajów. Obok Antoniego Wieiry stanie więc polski kaznodzieja Piotr Skarga, natomiast literacka symbolika tożsamościowa Polski i Portugalii zostanie ukazana na przykładzie utworów Luisa Camõesa i Wespazjana Kochowskiego. Projekty narodowe w obu przestrzeniach kulturowych powstawały w cieniu dwu potrydenckich osobowości. Jeśli Skarga stał się autorem Rzeczypospolitej szlacheckiej – katolickiej, antyheretyckiej, nakreślając poprzez swoje *Kazania sejmowe* (1597) wspólny ideał monarchistyczny i determinując barokowy model mentalności u progu Rzeczypospolitej za Wazów, to o. Wieira odegrał podobnej wagi ideologizującą rolę w Portugalii fazy restauracji, odradzającej się po okresie tzw. unii iberyjskiej (1580–1640) – choć formalnie dynastycznej, w praktyce odczuwanej jako utrata niepodległości oraz imperium kolonialnego na rzecz dominium Hiszpanii (Kalewska 2011a, 161–175; Kalewska 2011b, 569–589). Jako autorzy obaj kaznodzieje różnili się znacznie. W zakresie *inventio* i stylu Skarga jest kaznodzieją wstępującego baroku, tradycyjnym, pozbawionym rozbudowanej barokowej retoryki i konceptyzmu, których Wieira został mistrzem. Obaj stali się ikonami dworu królewskiego w czasach zasadniczych dla wyborów tożsamościowych, niespożyci w służbie Kościoła (zakonu) i narodu wyobrażonego, piętnujący grzechy narodowe, oddani poszukiwaniu formuły mentalnej i duchowej dla swych społeczności, które chcieli prowadzić do wielkości. Jednak warunki, w jakich snuli swoje projekty, były zdecydowanie odmienne. Katolicka Portugalia, odrodzona w 1640 roku, wraz ze swym imperium kolonialnym (będącym celem misji) oraz czynną inkwizycją, stawiała inne wyzwania przed wizjonerskim jezuitą niż katolicka wprawdzie, lecz zarazem otwarcie wiewoloznaniowa Rzeczpospolita. Podczas gdy dla Skargi wyzwaniem stała

się „heretycka” Litwa, dla Wieiry była nim pogańska Brazylia. Skarga propagował miłość do ojczyzny, będąc równocześnie zaciętym kontreformatorem, dążąc do ograniczania zgubnych wolności, Wieirze – obrońcy Indian brazylijskich i zwolennikowi powrotu wypędzonych Żydów portugalskich – przypadła w udziale rola bardziej dwuznaczna: był misjonarzem prześladowanym i czasowo wygnanym przez inkwizycję. Różnice kulturowe, historyczne, geograficzne i biograficzne sprawiły, że Skarga, choć przyczynia się do procesu przejścia od Rzeczypospolitej konfederacji warszawskiej (pozbawionej wprawdzie aktów wykonawczych, lecz powszechnie akceptowanej) do tej, w której funkcjonuje ideologia „Polaka-katolika”, tworzy jednak zawsze w kontekście wielokulturowego narodu politycznego. Wieira tymczasem, zarówno kazaniem, jak i pismami profetycznymi, przyczynia się do ideologizacji narodu portugalskiego jako narodu państwowego. Sarmatyzm i sebastianizm, jako dominujące prądy kulturowe, wyznaczyły jeszcze jedną różnicę przebiegającą na osi zbiorowość – indywidualizm. Polski kaznodzieja działał dla uzdrowienia religijnego i politycznego narodu szlacheckiego, popierając jednocześnie wzmocnienie władzy królewskiej, Wieira – kaznodzieja odradzającego się państwa dynastycznego (1640), powodowany ideami mesjanistycznymi sebastianizmu, wyznaczając ścieżki całemu narodowi, znacznie silniej musiał akcentować rolę króla. Poszukiwał w nim zapowiadanego wielkiego przywódcy, nowego wcielenia przysłanego przez Boga Dom Sebastiana, który przewodziłby całemu zjednoczonemu w Piątym Imperium chrześcijaństwu. Tę ostatnią kwestię w Rzeczypospolitej podejmię się silniej dopiero w II połowie XVII wieku, w piśmiennictwie powstałym po potopie szwedzkim i na fali wiktorii wiedeńskiej, która wskazywać będzie na Jana III jako „nowego Gotfryda”. W obu krajach mniej więcej w tym samym okresie objawi się silnie świadomość powiązania losów społecznych z religijnymi. Jako organizmy polityczne poddadzą się one opiece Najświętszej Pani. W Portugalii od czasu restauracji król nie wkładał już na głowę korony, złożono ją bowiem w darze Matce Boskiej w podzięk za odzyskanie niepodległości, w Rzeczypospolitej po potopie szwedzkim wiara w opiekę Królowej Polski – Matki Boskiej Częstochowskiej (koronowanej ostatecznie w 1717 roku) zyskuje dla tożsamości wymiar konstytucyjny.

W dłuższej perspektywie cechy sarmackie i idee sebastianizmu rodzą podobieństwa mentalne. W Rzeczypospolitej przekonanie o wyższości i doskonałości systemu politycznego doprowadzi do swoistej stagnacji, w Portu-

galii zaś melancholijne oczekiwanie na powrót zbawcy (czy to cudownie ocalonego samego Dom Sebastiana, czy też jego nowe wcielenie) generuje postawy wycofania, które współczesny badacz, Eduardo Lourenço, określił mianem „labiryntu *saudade*”⁴. W obu kulturach nurty tożsamościowe stały się tak silnie obecne, że zdominowały zbiorową świadomość⁵, choć pisma Wieiry, uważanego za „imperatora języka portugalskiego”, znanego dziś wszystkim dzieciom już od szkoły podstawowej, każą przypuszczać, że stopień dyfuzji propagowanych przez niego idei mógłby się w Polsce równać jedynie z popularnością romantycznych mitów narodowych.

Jedną z kluczowych perspektyw w prezentacji wzajemnych relacji obu obszarów kulturowych oraz ich roli w krystalizowaniu europejskiego i chrześcijańskiego dialogu daje przyjrzenie się kategorii traumy narodowej. W tych przypadkach wiąże się ona z czasową utratą niepodległości, co stało się katalizatorem nowej fali refleksji tożsamościowej. W Portugalii chodzi o wspomnianą utratę niepodległości w związku z połączeniem się z Hiszpanią Filipa II. Owe 60 lat zaważyło na portugalskiej historii ciężarem porównywalnym do kryzysu potopu szwedzkiego (a później rozbiorów) w przypadku Polski.

Przywołane kategorie stały się podstawą wątków mesjanistycznych konstytutywnych dla formacji kulturowej sarmatyzmu oraz kulturowego nurtu sebastianizmu⁶. W ich analizie pomocne będzie przywołanie najbardziej obecnie diskutowanego modelu czytania kultury portugalskiej, wypracowanego przez José Eduarda Franca. Schemat „Kompleks mityczno-narodowy w tożsamości portugalskiej” („O complexo Mítico Nacionalizante da Identidade Portuguesa”) obrazuje tendencje tożsamościowe i protonacjonalistyczne związane z procesem mityfikacji⁷. W okresie nowożytnym, a zwłaszcza od XV do XVIII wieku, za sprawą różnych ideologów i myślicieli, poprzez traumy polityczne oraz kulturowe, Portugalia staje się podmiotem i przedmiotem procesu mityfikacji tożsamości narodowej.

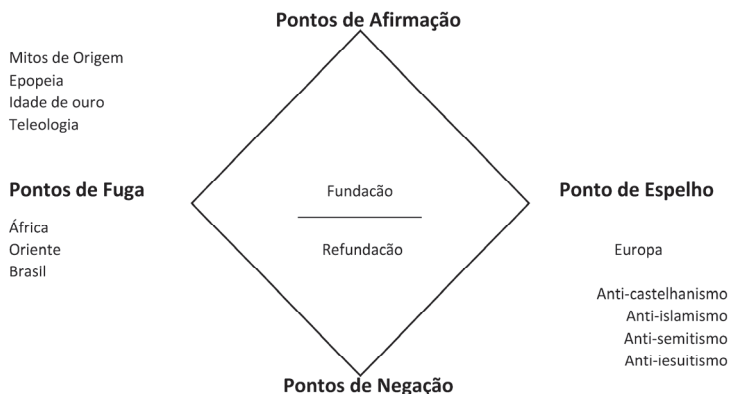
⁴ Termin *saudade* uznawany jest za nieprzetłumaczalny, można by go zdefiniować jako ‘melancholia, tęsknota za utraconą wielkością’. Eduardo Lourenço jest uważany za ideologa mentalności portugalskiej, najważniejsze jego dzieło to *O Labirinto da Saudade. Psicanálise Mítica do Destino Português* (2001).

⁵ W najnowszej publikacji na temat sebastianizmu portugalskie przywiązanie do mitów tożsamościowych interpretowane jest jako „zbiorowa halucynacja oczekiwania na cud”. Halucynacja, kiedy zyskuje status zbiorowej, staje się już rodzajem prawdy (Real 2014).

⁶ Zob. np. Borges Coelho 1986; Campos Matos, Castro Henriques, Fernandes, Da Silva 2009.

⁷ Zob. Franco 2014, 30; Franco 2013.

O Complexo Mítico Nacionalizante da Identidade Portuguesa

Komentarz do modelu i proponowane perspektywy porównawcze

W tej najnowszej propozycji odczytywania znaczenia wyborów mitycznych dla portugalskiej tożsamości ogólny podział przebiega od osi afirmacji (*pontos de afirmação*) do osi negacji (*pontos de negação*). Refleksja rozpada się na dwa etapy: fazę kreacji tożsamości narodowej (od 1148 roku, nasiloną w XV i XVI wieku) oraz fazę jej rekonstrukcji (po okresie utraty niepodległości 1580–1640). Tabela „Kompleks mityczno-narodowy w perspektywie Luzo-polskiej” rekonstruuje zaproponowany model portugalski, wskazując możliwe porównania z sytuacją w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Kompleks mityczno-narodowy w perspektywie Luzo-polskiej		
Opptyka proponowana przez model portugalski – dynamika mityzacji narodowej w okresie nowożytnym (XV do XVIII w.)	Portugalia	Rzeczpospolita – hipotezy interpretacyjne w oparciu o portugalski model mityzacji narodowej w okresie przygotowywania i trwania unii lubelskiej (1569–1795)
I. Oś afirmacji: 1. Mity pochodzenia	Etnogeneza: Celtoiberowie, Luzytanie (mit bohaterskiej obrony przed Rzymem – heroiczna postać przywódcy Viriato). Biblia: Potomkowie Tubala. Chryścianizm: średniowieczny mit „cudu w Ourique” (Chrystus	Etnogeneza: Słowianie (potomkowie Lecha/Lacha), Sarmaci (mit wojowników, nobilitacja poprzez obronę przed Rzymem). Biblia: Potomkowie Jafeta. Chryścianizm: średniowieczny mit Opieki Boskiej nad potom-

	obiecuje Alfonsowi opiekę i zwycięstwo w bitwie pod Ourique) ⁸ .	kami Piasta: <i>il meso de cieli</i> oraz mit okresowej ślepoty Mieszka.
2. Idea Złotego Wieku	Złoty Wiek przypada na okres odkryć geograficznych, mniej więcej w czasie renesansu.	Złoty Wiek to epoka Jagiellonów; rosnąca ksenofobia dotycząca także Piasta, czyli „swojego”.
3. Epopeja	Zrealizowana i rozpoznana na arenie międzynarodowej; renesansowe <i>Luzjady</i> ⁹ Luisa Camõesa ukształtowały mit konkwistadora (w kulturze portugalskiej termin pozbawiony jednoznacznej konotacji negatywnej, ekwiwalent „odkrywczy”), nieustraszonego ludu morza, misjonarzy niosących krzyż we wszystkie zakątki ziemi.	Epopeja zastępcza: <i>Gofred abo Jeruzalem wyzwolona</i> Torquata Tassa–Piotra Kochanowskiego; <i>Wojna chocimska</i> Wacława Potockiego, sarmacki mit Wiednia i rola ideologiczna <i>Psalmidii polskiej</i> Wespazjana Kochowskiego – Rzeczpospolita jako zbawca chrześcijaństwa oraz ideał złotej wolności.
4. Teleologia – „misionizm” (rozumiany jako misja wyobrażona, lecz pozbawiona silnego akcentu mesjanistycznego, np. cierpienia) i mesjanizm	Mit narodu wybranego, narodu światła, naznaczonego ewangelicznym imperatywem bycia „światłem tego świata” (<i>luz</i>), przeznaczonego do poniesienia krzyża we wszystkie zakątki ziemi oraz obrony i zjednoczenia chrześcijaństwa; mit <i>antemurale christianitatis</i> , misjonarzy (odkrycia geograficzne) oraz mit millenarystyczny – mesjanistyczne Piąte Imperium zjednoczone pod przywództwem portugalskim. Dwa zasadnicze nurty sebastianizmu: a) wiara w cudowny powrót rzeczywistego króla Sebastiana (który nigdy nie umarł i powróci, by rozwiązać problemy wewnętrzne oraz zewnętrzne); b) wiara w rolę władców Portugalii (w okresie po restauracji) w procesie jednoczenia chrze-	Mit narodu wybranego i doskonałości systemu politycznego gwarantowanego Opatrznością Boską; mit <i>antemurale christianitatis</i> kreowany wobec Imperium Otomańskiego i ortodoksji; wczesne postacie „sarmackiego mesjanizmu”: a) ekspiacja grzechów narodowych po potopie szwedzkim; b) gloryfikacja odsieczy wiedeńskiej i Jana III Sobieskiego w kontekście mitu Rzeczypospolitej jako przedmurza chrześcijaństwa.

⁸ Zob. Marques 1997, 365–369. W XIX wieku potwierdzono, że dokument poświadczający objawienie, które miał przeżyć przed zwycięską bitwą Afonso Henriques (przyszły pierwszy król Portugalii), był falsyfikatem.

⁹ Zob. Ferreira i inni 1983.

	ścijaństwa, oczekiwanie na nowe wcielenie tajemniczego zbawcy „O Encoberto” – Nowego Dom Sebastiana.	
Wybory tożsamościowe wobec traury narodowej – fundacja (konstrukcja) vs refundacja (rekonstrukcja)	Mityzacja narodowa przebiegająca na osi gloryfikacji przeszłości i jej odnowienia, przeciwstawianej traumie narodowej związanej z utratą niepodległości na rzecz Hiszpanii Habsburgów (1580–1640), tzw. I unia iberyjska narzucona po zaginięciu króla Dom Sebastiana w bitwie z Maurami w Afryce, w Alcacer-Quibir w 1578 roku; ekspiacja poprzez dominujący wielowątkowy nurt kulturowy sebastianizmu i wiarę w rychłe nadejście (pod portugalskim przewodnictwem) Piątego Imperium.	Mityzacja przebiegająca w kontekście gloryfikacji systemu politycznego „demokracji szlacheckiej” oraz narodu politycznego opartego na złotej wolności z zasadą wolnej elekcji i religijnie uzasadnionej reguły parlamentarnej <i>liberum veto</i> . Trauma polityczno-kulturowa jako następstwo potopu szwedzkiego od II połowy XVII wieku, stereotyp Polaka-katolika oraz gloryfikacja wiktorii wiedeńskiej jako dowodu Boskiej Opieki nad polskim narodem wybranym; ewolucja formacji kulturowej sarmatyzmu.
Przestrzeń ucieczki (kompensacja wobec poczucia dekadencji)	Kolonie – w późniejszym okresie podstawa koncepcji „świata portugalskiego”.	Kresy Wschodnie, fascynacja Orientem.
Punkt odniesienia (lustro)	Europa – głównie Francja i Anglia, w miarę wzrostu poczucia dekadencji i peryferyjności.	Europa – stopniowo odrzucana na bazie ksenofobii wobec „Obcego”.
II. Punkty negacji (rola „anty”)	Cztery formy negacji istotne dla wyborów tożsamościowych: antykastylianizm, antymuzulmanizm, antysemityzm, antyjezuityzm.	Silny antymuzulmanizm; ksenofobia w zmieniającej się optyce polityki profrancuskiej lub prohabsburskiej czy, w XVIII wieku, saksońskiej; słabsze niż w Portugalii formy antysemityzmu i antyjezuityzmu.

Rzeczpospolita w optyce Wieiry

Pewną wspólnotę Luzytanii i Rzeczypospolitej zapewniła postawa antytyrecka. Była ona jednak – jak pokaże analiza refleksji Wieiry – naznaczona ambiwalencją. Polskie motywy historyczno-religijne, zwłaszcza hagiograficzne, jak historia Stanisława Kostki, interesowały portugalskich kaznodziejów i moralistów czerpiących z europejskich zasobów *inventio*. Wśród za-

chowanych tekstów z XVII wieku szczególnie interesujące wydaje się barokowe kazanie o polskim patronie, Świętym Stanisławie Kostce (1550–1568), pochodzące właśnie z niespożytych zasobów twórczych ojca Antoniego Wieiry. Jego *Kazanie o błogosławionym Stanisławie Kostce* zostało wygłoszone po włosku w kościele św. Andrzeja de Monte Caballo, w Rzymie w 1674 roku¹⁰. Czas to był odpowiedni, by pisać o Polsce jako „matce inspirującej świętość”. Przypomnienie postaci Kostki stało się formą gloryfikacji Polski w kontekście wspólnej walki antytureckiej. Świeże wypadki chocimskie (1673) i w konsekwencji wybór Sobieskiego na tron Rzeczypospolitej budziły nowe nadzieje Wieiry wobec zmagañ z Półksiężycem. W podzielonym na trzy części kunsztownym i konceptystycznym kazaniu, wygłoszonym dla nowicjatu zakonu jezuitów, motywy biograficzno-interpretacyjne z życia Kostki krążą wokół ewangelicznej formuły Łukaszowej: „Błogosławione łono, które cię wydało”. Wieira dzieli życie Kostki na trzy etapy, porównując każdy do narodzin z innej matki. Trzy jego rodzicielki to: Polska (matka naturalna i *patria* katolicka), Germania (gdzie mu się objawiła Matka Boska), Towarzystwo Jezusowe (wstąpił do zakonu krótko przed śmiercią). Barokowy koncept jawi się zwłaszcza w opisie matki-zakonu, zmuszonej złożyć Stanisława do grobu tuż po jego „narodzinach”, czyli święceniach. Prezentując pierwszą, polską matkę, ukazuje ją Wieira w zgodzie z motywami hagiograficznymi. Nawiązuje do świadectw, zgodnie z którymi na łonie brzemiennej matki Stanisława widziano znak imienia Jezusowego. Dlatego też – argumentował kaznodzieja – łono było pierwszą świątynią, w której Kostka przebywał od poczęcia. Czyniło to Stanisława „jezuitą z urodzenia” (naznaczonym imieniem Jezusa już w łonie matki). Kaznodzieja oparł na tym fakcie utrzymaną w stylu barokowym porównawczą refleksję numerologiczną, wedle której Stanisław był jezuitą-męczennikiem o najdłuższym stażu w zakonie. Założyciel Towarzystwa Jezusowego, Ignacy Loyola, przeżył jako jezuita 16 lat, a Kostka, zmarły jako osiemnastolatek, ale jezuita od poczęcia, był sługą zakonu aż 19 lat, dłużej niż jakikolwiek inny męczennik z kręgu jezuickiego. Ukazanie się na łonie polskiej matki imienia Jezusa portugalski kaznodzieja interpretował jako zapowiedź pełnienia przez Stanisława roli zbawcy całego swego ludu. Potwierdzeniem tego znaku są informacje na temat oddania się pod opiekę bł. Stanisława mieszkańców wielu polskich miast, którzy w czasach zarazy zostali cudownie uleczeni. Był to „zbawca

---

¹⁰ Viera 2013–2016, vol. 9, 465–484. Kazanie to wejdzie w skład przygotowywanej polskiej edycji dzieł wybranych Wieiry.

całego ludu”, gdyż, jak podkreślał jezuita, swą pieczę otaczał także heretyków. Opisując różne przykłady chwalebnej opieki Kostki, Wieira ze szczegółami odmalował obronę Rzeczypospolitej w okresie inwazji osmańskiej w 1621 roku. To właśnie cudowne objawienie się Matki Boskiej z Dzieciątkiem podającym dłoń bł. Stanisławowi w dniu zwycięskiej bitwy sprawiło, że zyskał na wieki tytuł *Ipse enim salvum faciet populum suum* (Vieira 2014–2016, vol. 30, 469). Ponownie swą zbawczą rolę objawił Stanisław w przeżywanych przez całą Europę wypadkach chocimskich oraz wyborze ich bohatera, Jana III Sobieskiego, na króla, co na zawsze potwierdziło status Polski jako przedmurza chrześcijaństwa.

Podobnie jak w innych rejonach Europy także w katolickim kraju nad Tagiem echa wiktoria wiedeńskiej były entuzjastyczne. Wywołały nawet u króla portugalskiego chęć silniejszego uczestnictwa w zwycięstwie, do czego zresztą czuł się uprawniony, ponieważ tym razem wsparł on ligę antyotomańską pokaźną sumą stu tysięcy kruzadów. Na fali owej zwycięskiej euforii wysłał on na dwór Jana III Sobieskiego dwa poselstwa. Jedno z listem gratulacyjnym oraz darem w postaci bogato zdobionej szpady, drugie – składające się z grupy sześciu oficerów, którzy mieli się przyłączyć do kampanii. Sobieski tak dobrze i optymistycznie odczytał te gesty portugalskiego władcy, że zaczął nawet sugerować bliższe skolidowanie obu królewskich rodów. Plany te z uwagi na elekcyjny charakter władzy w Rzeczypospolitej nie zostały ze strony portugalskiej podjęte¹¹.

Z jednej strony szeroko rozpisywano się w literaturze na temat roli Polski w zwycięskiej kampanii. Tendencje gloryfikujące polskiego króla oraz udział Portugalii we wspieraniu tego zwycięstwa można dostrzec w licznych utworach okolicznościowych oraz dwu dziełach typu sprawozdawczego. Pierwszym z nich było *Zaścienie otomańskiego księżycy...* z 1684 roku (de Monteroio Mascarenhas 1684), drugim, późniejszym o dwa lata, *Opisanie historyczne wszystkich postępów wojsk cesarskich przeciw dumie dwóch otomańskich księżyców...* (Correa De Brito 1686).

Z drugiej strony stosunek do odsieczy wiedeńskiej wpisał się w skomplikowaną i paradoksalną sieć zależności polityczno-religijnych i refleksji Portugalczyków na temat własnej roli w wyzwaniu chrześcijaństwa od zagrożenia tureckiego, co było postrzegane jako etap tworzenia mitycznego Piątego Imperium. Dwuznaczność ta zaznaczała się szczególnie w postawie najważniejszego ideologa luzytańskiego tego czasu – ojca Antoniego Wieiry.

---

¹¹ Zob. Almeida 1992, 12.

Wychwalał on entuzjastycznie polskie zwycięstwa nad Półksiężycem, bazując na wspólnocie ontologicznej przedmurza chrześcijaństwa, zarazem jednak, w swych pismach profetycznych i listach, umniejszał rolę Polaków w ostatecznej rozprawie z Otomanem. Jako sebastianista był on bowiem przekonany, że rolę przywódczą w zasadniczym etapie przygotowania Piątego Królestwa odegra portugalski władca, stojący wszak na czele narodu światła, wybranego do tego zadania przez Boga.

Czytanie „Obcego”

Ogląd relacji Rzeczpospolita – Portugalia w dawnej kulturze wymaga ciąglego myślenia o determinujących te stosunki czynnikach. Najważniejszy z nich – i niezwykle pomocny w pracy edytora dzieł ojca Antoniego Wieiry w Polsce – wiąże się z faktem, iż mamy do czynienia z kontaktami i porównaniami podlegającymi zasadzie stereotypizacji właściwej kulturom odległym. A zatem opinie szybko zamieniają się w stereotypy, te zaś, z uwagi na rzadkie możliwości ich odświeżania, wyjątkowo szybko się petryfikują, utrwalając się na długo w świadomości przeciętnego odbiorcy¹².

Rzeczpospolita i Luzytania, naznaczone podobnymi marzeniami o wielkości i statusie narodu wybranego, geograficznie i politycznie odległe, należały jednak do wspólnego, lacińskiego kręgu kulturowego, więc szereg zaobserwowanych mitów i promesjanistycznych postaw zbliża oba kraje w doświadczeniu wielkości i marności na scenie dawnej Europy. Wspólnota ta jednak miała także swoje ograniczenia, zwłaszcza w cieniu możliwej „konkurencji” w planie mesjanistycznym. W XVII wieku ograniczenie to reprezentuje właśnie pełna sprzeczności postawa ojca Antoniego Wieiry wobec tematu wiktarii wiedeńskiej i polskiej roli w ostatecznym pokonaniu Turków.

Literatura

- Adamczyk M., red., 1994, *Percepción y recepción: Polonia – la Península Ibérica-Latinoamérica*, Warszawa.
- Almeida L.F. de, 1963, *O Príncipe João Casimiro da Polónia e os antecedentes da restauração de Portugal (1638–1640)*, Coimbra.
- Almeida L.F. de, 1990, *Portugal e a Polónia na segunda metade do século XVII*, Lisboa.

---

¹² Zob. Barthes 1989, 12; Pinheiro, Cieszyńska, Franco 2011.

- Almeida L.F. de, 1992, *Portugal e Polónia*, w: Danilewicz Zielińska M., Mucznik L.L., red., *Imagem da Polónia*, Lisboa.
- Barthes R., 1989, *Mythologies*, tłum. Cape J., New York.
- Borges Coelho A., 1986, *Questionar a História – Ensaio sobre História de Portugal*, Lisboa.
- Brito De Correa J., 1686, *Epítome Historico De Todos Os Progressos, Que Tiveraõ As Armas Cesareas, Contra A Soberba Das Luas Othomanas, Desde O Cerco De Viena, Com Todos Os Successos Das Armadas De Venesa, & Mais Auxiliares, Redusido De Varias Noticias Do Imperio, A Esta Géral Que Offerece Ao Zelo Mais Catholico De Portugal. Dedicase Ao Senhor Dom Fernando De Menezes, Conde Da Ericeira...*, Lisboa, <http://purl.pt/17016> [dostęp: 9.12.2017]
- Campos Matos S., Castro Henriques I., Fernandes H., Da Silva H.J., red., 2009, *Nação e Identidade(s): Portugal, os Portugueses e os Outros*, Lisboa.
- Cieszyńska B., red., 2007, *Iberian and Slavonic Cultures: Contact and Comparison*, Lisbon.
- Cieszyńska B., 2012, *Ideas of Europe between Sebastianism and Sarmatism: A Comparative Perspective*, w: Pinheiro T., Cieszyńska B., Franco J.E., red., *Ideas of / for Europe. An interdisciplinary approach to European identity*, Berlin.
- Cieszyńska B., 2016, *Pierwsza Rzeczpospolita wobec Luzytanii. Kontakty i porównania*, w: Hanusiewicz-Lavallee M., red., *W przestrzeni Południa. Kultura Pierwszej Rzeczpospolitej wobec narodów romańskich: estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe*, t. 2, Warszawa.
- Danilewicz Zielińska M., 2005, *Polonica portugalskie*, Warszawa.
- Ferreira V. i inni, red., 1983, *Camões e a identidade nacional*, Lisboa.
- Franco J.E., 2013, *Figura 1. Wstęp*, w: tegoż, *Relatório de Agregação*, Lisboa.
- Franco J.E., 2014, *História da Cultura Portuguesa na Época Moderna*, Lisboa.
- Franco J.E., Pinheiro T., Cieszyńska B., red., 2010, *Europa de Leste e Portugal: Realidades, Relações e Representações*, Lisboa.
- Kalewska A., 2011a, *A construção imaginária de Portugal e da Polónia na obras dos padres António Vieira e Piotr Skarga (Para uma história de dois messianismos)*, w: Rebelo H., red., *Lusofonia Tempo de Reciprocidades. Actas (do) IX Congresso da Associação Internacional de Lusitanistas*, vol. 2, Porto.
- Kalewska A., 2011b, *Padres António Vieira e Piotr Skarga: As Conquistas do Imaginário Cristão*, w: Monteiro M.R., Pimentel M.R., red., *Padre António Vieira. O Tempo e os seus Hemisférios*, Lisboa.
- Lima Ferreira Campos H. de, 1934, *Relações entre Portugal e a Polónia*, Vila Nova de Famalicão.
- Lourenço E., 2001, *O Labirinto da Saudade. Psicanálise Mítica do Destino Português*, Lisboa.
- Marques G., 1997, *Lendas de Portugal*, vol. 1–5, Lisboa.
- Mascarenhas Monterroio J.F. de, 1684, *Eclipse Da Lua Otomana, Ou Compendio Historico De Todos Os Successos Desta Ultima Guerra Contra Os Otomanos, Desde Seu Principio Até A Destruição Dos Turcos: Pelas Armas Da Liga Christãã, Estabelecida Entre Leopoldo I... E Joam Terceiro, Rey De Polónia, & Outros Príncipes Do Imperio*, Lisboa, <http://purl.pt/13830> [dostęp: 9.12.2017]
- Milewska E., 1984, *A Polónia e Portugal, relações ao longo dos séculos*, Warszawa.
- Milewska E., 1991, *Związki kulturalne i literackie polsko-portugalskie w XVI-XIX wieku*, Warszawa.
- Pinheiro T., Cieszyńska B., Franco J.E., red., 2011, *Peripheral Identities. Iberia and Eastern Europe between the dictatorial past and the European Present*, Chemnitz–Warsaw–Glasgow–Madrid–Lisbon.
- Real M., 2014, *Nova Teoria do Sebastianismo*, Lisboa.
- Vieira A., 2014–2016, *Obra Completa*, vol. 1–30, oprac. Franco J.E., Calafate P., Lisboa.

